

مسئولیت پذیری در دانش آموزان

طاہرہ حسینی قمی

کارشناس ارشد روان شناسی تربیتی

مقدمه

دانش آموزان بزرگ ترین سرمایه های انسانی هر جامعه به حساب می آیند؛ زیرا با به کارگیری علم و دانش و مهارت های آموخته شده می توانند گام های استواری در جهت تعالی و رشد و آبادانی جامعه بردارند. بنابراین، یکی از اهداف مهم نظام آموزشی، تربیت دانش آموزانی مسئولیت پذیر است. توجه به این مسئله باعث می شود که روحیه تعهد و مسئولیت پذیری و تلاش و پشتکار در دانش آموزان پرورش یابد و بدین ترتیب بتوانیم نیروهای فعال و مولدی را برای فعالیت در عرصه های مختلف اجتماع تربیت کنیم.

کلیدواژه ها: مسئولیت پذیری، مهارت های اجتماعی، خودآگاهی، خودرزیابی، خودکنترلی

تعریف مسئولیت

مسئولیت پذیری گوهر ارزشمندی است که با وجود آن انسان بر همه مخلوقات جهان برتری یافته است. تاکنون از مسئولیت پذیری تعاریف فراوانی ارائه شده است که هر کدام جنبه های از آن را مدنظر قرار داده اند. در فرهنگ سخن، مسئولیت به معنی کاری را عهده دار شدن و عواقب و پیامدهای آن را پذیرفتن، پاسخگو بودن، موظف بودن، تعهد به کسی یا چیزی، و در لغت نامه دهخدا به معنی ضمان، تعهد ضمان، مواظبت امری کردن، متعهد کردن، موظف بودن آمده است.

کلمه و بین^۱ مسئولیت را از لحاظ لغوی، توانایی پاسخ دادن و در عرف عام به مفهوم تصمیم گیری مناسب و مؤثر دانسته اند. منظور آن ها از تصمیم گیری مناسب این است که فرد در چارچوب هنجارهای اجتماعی و انتظاراتی که از او می رود، دست به انتخاب بزند که سبب ایجاد روابط انسانی مثبت، موفقیت و افزایش ایمنی و آسایش خاطر می شود و منظور از پاسخ مؤثر، پاسخی است که فرد را قادر سازد تا به هدف هایی که باعث تقویت عزت نفسش می شوند، دست یابد (کلمه و بین، ۱۳۸۵).

اصل مسئولیت عبارت است از: «افزایش مقاومت فرد در برابر شرایط، تا به جای پیروی از فشارهای بیرونی از الزام های درونی تبعیت کند که احساس مسئولیت یا احساس تکلیف نامیده می شود.» (باقری، ۱۳۷۴).

گروزنیکل و استنفنز^۲ در یک نظرخواهی از دانش آموزان، مترادف هایی را برای مسئولیت پذیری ذکر کرده اند:

استقلال، نظم پذیری، سخت کوشی، اخلاقی بودن، صداقت، امانت داری، سازمان یافتگی، قابلیت اعتماد، قوی، متفکر، بالغ، تربیت شده، بزرگ، منطقی، غمخوار سایرین، قابل احترام، واقع گرا، قابل اتکا، وظیفه شناس و متعهد می باشد (سبحانی نژاد، ۱۳۷۹).

نظر برخی روان شناسان

انسان اجتماعی از دیرباز برای زیستن ناگزیر به همکاری با هموعان خود و قبول مسئولیت بوده؛ چرا که نیازهای او، با کمک و همیاری دیگران مرتفع می شده است (ستوده، ۱۳۷۸).

در زیستن و جریان پاسخ دهی متقابل به نیازهای یکدیگر باید به مهارت های اجتماعی مجهز بود. مهارت ها مجموعه ای از پاسخ های لازم را فراهم می کنند تا بدان وسیله فرد بتواند به طرز مؤثر زندگی کند، بیاموزد و کار کند. مسئولیت پذیری یک مهارت اجتماعی است که نقش آن در زندگی اجتماعی و شخصی از جمله مباحث مورد توجه دانشمندان و به خصوص روان شناسان بوده است (صفوی زاده و شیران، ۱۳۸۵).

کوهن اجتماعی شدن را جریانی می داند که به انسان راه زندگی کردن در جامعه را می آموزد، شخصیت می دهد و ظرفیت های او را در جهت انجام دادن وظایف فردی و به عنوان عضو جامعه توسعه می بخشد (جعفری طوسی، ۱۳۸۵).

فردریک پرز معتقد است که انسان از طریق آگاهی قادر به انتخاب است و بنابراین، مسئول رفتار خود است. هر فرد بالغ و سالم از توانایی فکر کردن و واکنش دهی برخوردار است و در نتیجه، مسئول زندگی خویش است. او به مسئولیت به عنوان توانایی پاسخگویی خلاق به محیط نگاه می کند (شیلینگ، ۱۳۸۴).

در میان روان شناسان، **آدلر** بیشتر بر مسئولیت اجتماعی تأکید دارد. او اولین روان کاوی است که به ماهیت اجتماعی انسان می پردازد. به نظر او انسان دائماً در جامعه با مردم در تماس است و مجموعه این تماس ها، سبب پرورش حس اجتماعی و آموختن احساس مسئولیت و همکاری می شود (همان منبع).

درباره مسئولیت و رابطه آن با زندگی، **گلاسر** معتقد است که ناخشنودی و افسردگی نتیجه عدم احساس مسئولیت است. فرد غیرمسئول نه برای خود و نه برای دیگران ارزش قائل نیست. در نتیجه خود و دیگران را آزرده می کند (شفیع آبادی، ۱۳۸۰).

مسئولیت عبارت است از: «افزایش مقاومت فرد در برابر شرایط، تا به جای پیروی از فشارهای بیرونی از الزامهای درونی تبعیت کند که احساس مسئولیت یا احساس تکلیف نامیده می‌شود»

عناصر اصلی مسئولیت پذیری خودآگاهی، پذیرش پیامدهای رفتار، خودارزیابی، برنامه‌ریزی و خودکنترلی است. بعضی از موانع رفتار مسئولیت پذیرانه شامل فقدان بعضی از این عناصر مسئولیت یا مهارت نداشتن در نشان دادن رفتار مورد انتظار در شرایط درست است

مارگارت مید، قبول مسئولیت را بزرگ‌ترین مرحله کمال انسانی دانسته است. به نظر او افراد کوشا و مسئولیت‌پذیر، همواره به انجام وظایف اهمیت کافی می‌دهند و در کمک به دیگران پیش قدم‌اند. بشر بدون قبول مسئولیت نمی‌تواند رشد کند و برای موفقیت باید مسئولیت بپذیرد. او پایداری در کوشش و انجام وظیفه را از صفات بارز فرد مسئولیت‌پذیر می‌داند (ملکی، ۱۳۸۵). با توجه به اینکه احساس مسئولیت بیانگر نوعی نگرش و مهارت است، مانند هر نوع نگرش و مهارتی، آموختنی و اکتسابی است (بروئر به نقل از فولاد چنگ، ۱۳۸۲). این مهارت به تدریج از ابتدای زندگی ایجاد می‌شود. در واقع، یک شخص هرگز نمی‌تواند رفتاری مسئولانه از خود نشان دهد، مگر آنکه آن را در طول زندگی آموخته باشد (ماسن و همکاران، ۱۳۸۳).

از دانش آموز در زمینه مسئولیت پذیری چه انتظاری داریم؟

۱. افراد مسئولیت‌پذیر به طور قابل اعتمادی عمل می‌کنند.
۲. افراد مسئولیت‌پذیر سریع، آماده و مولدند.
۳. افراد مسئولیت‌پذیر از دلیل تراشی یا سرزنش دیگران به خاطر رفتارشان خودداری می‌کنند.
۴. افراد مسئولیت‌پذیر قادرند حتی بدون داشتن سرپرست، تصمیمات مؤثری بگیرند (ویتو، ۲۰۰۳).

عناصر اصلی

عناصر اصلی مسئولیت‌پذیری خودآگاهی، پذیرش پیامدهای رفتار، خودارزیابی، برنامه‌ریزی و خودکنترلی است. بعضی از موانع رفتار مسئولیت‌پذیرانه شامل فقدان بعضی از این عناصر مسئولیت یا مهارت نداشتن در نشان دادن رفتار مورد انتظار در شرایط درست است. دانش‌آموزان در مدیریت خود باید رفتارشان را بازبینی و کنترل کنند. آن‌ها برای کنترل رفتارشان باید خودآگاهی و خودکنترلی داشته باشند که عناصر اصلی رفتار مسئولیت‌پذیر را شامل می‌شوند. این راهبردها وابستگی دانش‌آموزان را به یک بزرگسال کاهش می‌دهند. مدیریت خود میزان انجام تکالیف، پیشرفت و دقت تحصیلی و مهارت‌های اجتماعی را بهبود می‌بخشد. قلب راهبرد مدیریت خود، خودبازبینی است. خودبازبینی یعنی دنبال کردن رفتار دانش‌آموز. بیشتر راهبردهای مدیریت خود شامل آموزش خودبازبینی، خودارزیابی و خودتقویتی دانش‌آموزان است. راهبردهای مدیریت خود، به ویژه زمانی که دانش‌آموزان از مهارت رفتار درست برخوردارند ولی خودآگاهی کمی بر رفتارشان دارند یا نمی‌دانند چه موقع رفتار درست را نشان دهند، مؤثر هستند. به علاوه، تلاش برای افزایش رفتار مطلوب با مدیریت خود بسیار مؤثرتر است از تلاش برای یک رفتار نامطلوب (ویتو، ۲۰۰۳).

معلمان می‌توانند مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان را تسهیل یا از پیشرفت آن جلوگیری کنند. در عین حال، به لحاظ منطقی ما نمی‌توانیم بدون فراهم کردن شرایط، از دانش‌آموز انتظار رفتار مسئولیت‌پذیرانه را داشته باشیم. اگر معلم شرایطی را برای مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان فراهم نکند، نمی‌تواند

از آن‌ها انتظار مسئولیت‌پذیری داشته باشد. این شرایط مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان را تضمین نمی‌کند اما افزایش آن را تسهیل می‌کند (همان منبع).

پیامدها

برخی از پیامدهای مسئولیت‌پذیری عبارت‌اند از:

- * شناسایی و شکوفایی استعدادها
- * ایجاد انگیزه بیشتر برای پذیرش مسئولیت بیشتر
- * ایجاد انگیزه مبارزه‌جویی و سخت‌کوشی
- * ایجاد تعهد و پشتکار نسبت به انجام دادن کار
- * فراهم شدن زمینه توانمندی در سایر مهارت‌های زندگی
- * رشد فکری و رشد شخصیت
- * افزایش عزت نفس
- * پذیرش اشتباه
- * انجام دادن درست کارها
- * تشویق دیگران به مسئولیت‌پذیری (ویتو، ۲۰۰۳).

مسئولیت در مقابل فرمانبرداری

بین مسئولیت‌پذیری و فرمانبرداری تفاوت زیادی وجود دارد. فرمانبرداری نیازمند وجود یک بزرگسال یا یک کنترل‌کننده خارجی است؛ در حالی که مسئولیت‌پذیری بدون حضور نیروی خارجی به انتخاب‌های فرد و نگرش و تعهدهای نسبت به مسئولیت‌هایش بستگی دارد.

فرمانبرداری نیازمند پذیرش استانداردها و انتظارات یک بزرگسال است؛ در حالی که مسئولیت‌پذیری نیازمند مشارکت، خودکنترلی و تصمیم‌گیری است (همان منبع).

چرا مسئولیت‌پذیری نه فرمانبرداری؟

۱. فرمانبرداری به نظارتی دائمی نیاز دارد.
۲. اگر دانش‌آموزان وابسته به اطاعت باشند، بعضی از اشکال پیچیده آموزش، مانند یادگیری گروهی یا مشارکتی، اتفاق نمی‌افتد (همان منبع).

تنبیه

با وجود اینکه هیچ کس نمی‌تواند آثار کوتاه‌مدت تنبیه را انکار کند، آثار بلندمدت آن مورد سؤال است. تنبیه تنها اطاعت را آموزش می‌دهد و رفتارهای درست خودکنترلی و مسئولیت‌پذیری را جایگزین نمی‌کند. در کلاس‌هایی که از روش‌های تنبیه استفاده می‌شود، مشکلات زیادی وجود دارد (همان منبع).

آثار جانبی تنبیه

۱. تنبیه هرگز رابطه معلم و شاگرد را بهبود نمی‌بخشد.
۲. تنبیه هیچ رفتار خوبی را به عنوان جایگزین یاد نمی‌دهد.
۳. اغلب به خشم و خشونت منجر می‌شود.
۴. تعارضات را حل نمی‌کند.

فرمانبرداری نیازمند پذیرش استانداردها و انتظارات یک بزرگسال است؛ در حالی که مسئولیت پذیری نیازمند مشارکت، خودکنترلی و تصمیم گیری است

بین مسئولیت پذیری و فرمانبرداری تفاوت زیادی وجود دارد. فرمانبرداری نیازمند وجود یک بزرگسال یا یک کنترل کننده خارجی است؛ در حالی که مسئولیت پذیری بدون حضور نیروی خارجی به انتخاب های فرد و نگرش و تعهدهای نسبت به مسئولیت هایش بستگی دارد.

۵. اغلب رفتار بد و ناشایست را پنهان می کند، نه اصلاح.
۶. تنبیه تهدیدها را افزایش می دهد که مانع رشد مهارت حل مسئله و تفکر انتقادی در فرد می شود.
۷. تنبیه پایه های نیازهای روان شناختی تعلق، قدرت، آزادی و غیره را از بین می برد.
۸. تنبیه بر رفتارهای گذشته به جای رفتارهای حال و آینده متمرکز است.
۹. تنبیه این پیام را می رساند که بزرگسالان مشکلات را با زور حل می کنند (همان منبع).

موانع مسئولیت پذیری در محیط خانواده

۱. در شیوه تربیت استبدادی، والدین به نظر نوجوانان و جوانان اهمیت نمی دهند. تنبیه در این شیوه رواج دارد و موجب می شود مهارتهایی مانند دوست یابی، شرکت در فعالیت های اجتماعی و مسئولیت پذیری در کودکان رشد نکند.

تحقیقات کاگان و ماسن نشان می دهد که اگر والدین بسیار سختگیر و دیکتاتور باشند، مانع پیشرفت و توسعه کنجکاوی و خلاقیت کودک خود می شوند. والدینی که اجازه نمی دهند کودک ابراز وجود یا اظهار نظر کند، مانع بروز استعدادهای بالقوه او می شوند. در نتیجه، این گونه کودکان در آینده روان آزرده و پرخاشگر خواهند شد (هواسی، ۱۳۸۶).

۲. سرزنش و نکوهش، عامل دیگری است که فرزندان را خاطی می کند و موجب می شود که آتش لجبازی و عدم مسئولیت پذیری در آن ها شعله ور گردد.

۳. عدم هماهنگی والدین، موجب می شود فرزندان نیز با دیگران روابط سردی داشته باشند؛ بنابراین، روحیه ناسازگاری در فرزندان درونی می شود و مسئولیت پذیری و روحیه تعاون آن ها آسیب می بیند.

۴. نداشتن تجربه گروهی و بازی های دسته جمعی موجب می شود که روحیه همکاری و تعاون و اشتراک مساعی، که یکی از ابزارهای مهم مسئولیت پذیری است، در کودکان رشد نکند.

۵. فقدان محبت موجب آن می شود که فرد، در تعامل با جامعه دچار مشکل شود، همواره فاصله خود را با دیگران حفظ کند و از همکاری با آن ها اجتناب ورزد. این جزء رفتارهایی است که با روحیه مسئولیت پذیری و مشارکت جویی ناسازگار است (رحیمی، ۱۳۷۷).

برخی از راه های ایجاد حس مسئولیت پذیری در محیط خانواده

برخی از راه های ایجاد حس مسئولیت پذیری در محیط خانواده عبارتند از:

۱. تربیت فرزندان به گونه ای که وابستگی کمتری به دیگران داشته باشند.
۲. فرزندان کارهای خود را شخصاً انجام دهند و برای مشکلات خویش چاره جویی کنند.
۳. زندگی مردم محوری و سازش و تفاهم با دیگران را به فرزندان خود بیاموزیم.
۴. بچه ها را آگاهانه به مشارکت در گروه های مذهبی، ورزشی، هنری و غیره تشویق کنیم.
۵. در امور مربوط به فرزندان با آن ها مشورت کنیم (همان منبع).

انتخاب و مسئولیت پذیری

بخشی از مسئولیت پذیری انتخاب درست و مؤثر رفتار است. کسانی که در جوانی از تصمیم گیری منع شده اند، در بزرگسالی تصمیم گیرندگان ضعیفی خواهند بود. باید اجازه داد که دانش آموزان دست به انتخاب بزنند و از اشتباهات خودشان بیاموزند. مسئولیت پذیر شدن با دست زدن به انتخاب طولانی مدت جواب می دهد (همان منبع).

مسئولیت پذیری و مدرسه

به رغم تأثیر قابل توجه و انکارناپذیر خانواده در ایجاد و استقرار مبانی مسئولیت پذیری در کودک، این تأثیر بیشتر در دوران قبل از مدرسه است و پس از آن، مسئولیت مدرسه در تربیت او سنگین تر خواهد شد (شاملو، ۱۳۸۰).

برخی از مطالعات هم به این نتیجه رسیده اند که متغیرهای مرتبط با مدرسه، نسبت به خانواده یا دوستان در ایجاد رفتارهای مسئولانه یا غیرمسئولانه مؤثرترند. دانش آموزان بخش عظیمی از هویت خود را از مدرسه می گیرند. علاوه بر اینکه اوقات قابل ملاحظه ای از زندگی کودکان و نوجوانان در آنجا می گذرد، بیشترین فعالیت های آن ها در ساعات غیرمدرسه نیز با همسالان و دوستان مدرسه ای است. مدرسه می تواند ضعف های ناشی از مسائل تربیتی در خانواده را جبران و آموزش می تواند بر رشد اخلاقی و اجتماعی افراد تأکید کند (شامانی، ۱۳۸۶).

مدرسه نخستین محیطی است که کودک پس از خانواده وارد آن می شود. مدرسه با مشخص کردن وظایف و حقوق افراد و انتقال ارزش های اجتماعی یکی از مراکز مهم اجتماعی شدن فرد تلقی می گردد. یک سلسله هنجارهای رفتاری که انتظار می رود افراد در جامعه بزرگ تر، خود را با آن سازگار کنند، در جامعه کوچک مدرسه نیز وجود دارد (جعفری طوسی، ۱۳۸۵).

امروزه تأکید صرف مدارس بر رشد شناختی و نادیده گرفتن سایر ابعاد، مثل رشد اجتماعی، می تواند مشکلاتی را برای نوجوان فراهم آورد. به طور کلی، در مدارس پرورش باید در سه حیطه توانایی دانش، مسئولیت پذیری و تعهد صورت پذیرد. برای اینکه دانش آموز مسئولیت پذیر باشد، باید توانایی شناخت خطرها و مضرات را داشته باشد. فرصت ها و موقعیت ها را بشناسد و انگیزه لازم برای انتخاب رفتاری را که هم منافع خود و هم دیگران را تضمین کند، داشته باشد و برای اینکه متعهد باشد، باید بپذیرد که تعهد اجتماعی، قسمتی از ادای دین به اجتماعی است که او را پذیرفته و پرورش

متغیرهای مرتبط با مدرسه، نسبت به خانواده یا دوستان در ایجاد رفتارهای مسئولانه یا غیرمسئولانه مؤثرترند. دانش‌آموزان بخش عظیمی از هویت خود را از مدرسه می‌گیرند

به طور کلی، در مدارس پرورش باید در سه حیطه توانایی دانش، مسئولیت‌پذیری و تعهد صورت پذیرد

موانع مسئولیت‌پذیری در محیط مدرسه

۱. تبعیض قائل شدن بین دانش‌آموزان، به این صورت که مثلاً به بعضی افراد، مسئولیت‌هایی داده شود یا آن‌ها مورد توجه بیشتری قرار گیرند. این امر موجب می‌شود که سایر دانش‌آموزان به شرکت در فعالیت‌های گروهی رغبتی نشان ندهند.
۲. جذاب نبودن فعالیت‌های مدرسه موجب گریز از مسئولیت است و موجب می‌شود دانش‌آموزان یا مسئولیتی را نپذیرند یا با اکراه و بی‌رغبتی، آن را به عهده بگیرند.
۳. تکیه بر بعد آموزشی و غفلت از جنبه‌های پرورشی باعث گریز از مسئولیت است؛ چرا که وقتی اولیا و مربیان ملاک پیشرفت تحصیلی را نمره خوب گرفتن بدانند، کوشش چندانی در جهت امور پرورشی صورت نمی‌گیرد.
۴. سختگیری در محیط مدرسه، روحیه مقاومت در برابر اجرای تکلیف و فرار از آن را تشدید می‌کند و باعث می‌شود که شاگرد در مقابل دستورات معلم کارشکنی کند و بی‌تفاوت و بی‌مسئولیت باشد.
۵. روش تدریس معلم‌محوری؛ در این روش دانش‌آموز غیرفعال است؛ زیرا تنها نقش شنونده را دارد و بنابراین، هیچ مسئولیتی در کلاس حس نمی‌کند.
۶. فقدان روح همکاری بین مسئولان مدرسه موجب انتقال این روحیه به شاگردان می‌شود و وحدت اجتماعی محیط مدرسه را که لازمه مشارکت جویی و مسئولیت‌پذیری است، خدشه‌دار می‌کند (همان منبع).

برخی از راه‌های ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در محیط مدرسه

۱. دادن تکلیف به دانش‌آموزان در حد وسیع و توان فردی
۲. اعطای مسئولیت‌های متناسب با علائق و گرایش‌های فرد
۳. قرار دادن فرد در موقعیت‌های متفاوت (ساسانی، ۱۳۸۲).
۴. تشویق دانش‌آموزان به عضویت در گروه‌ها و دسته‌ها در مدرسه.
۵. تأکید بر اردوهای دانش‌آموزی.
۶. دوری کردن از تنبیه‌های ناسالم که موجب از بین رفتن همکاری بین معلم و دانش‌آموز و کم‌رنگ شدن حس مسئولیت‌پذیری و مشارکت جویی در دانش‌آموزان می‌شود.
۷. استفاده از نیرو و توان همه دانش‌آموزان در مدرسه و واگذار کردن مسئولیت به آن‌ها.
۸. مقدم کردن بعد پرورشی مدارس بر بعد آموزشی آن‌ها.
۹. برگزاری جلسات بحث و انتقاد پیرامون مسائل جاری مدرسه با حضور دانش‌آموزان (رحیمی، ۱۳۷۷).

نتیجه‌گیری

پرورش مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان یکی از اهداف مهم نظام آموزشی است. انسان‌ها امروزه بیش از پیش نیازمند پذیرش مسئولیت برای زندگی و سرنوشت خود هستند و این امر میسر نمی‌شود مگر اینکه

آموزش و پرورش آن‌ها مبتنی بر افزایش درک کودکان و نوجوانان نسبت به نقش خود در تعیین سرنوشت و ساخت کیفیت زندگی خویش باشد و برای رسیدن به این اهداف، سعی و کوشش و برنامه‌ریزی دقیق صورت گیرد.

پی‌نوشت

1. Clemes and been
2. Grossnicle & stephens
3. Vitto

منابع

۱. ساسانی، ماهرخ؛ راهنمایی و مشاوره در نهج البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۲.
۲. ستوده، هدایت‌الله؛ روان‌شناسی اجتماعی، تهران، انتشارات آوای نور، ۱۳۷۸.
۳. باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۷۴.
۴. گلاسرو، ویلیام (۱۹۲۵)؛ مدارس بدون شکست، مترجم: ساده حمزه، تهران، انتشارات رشد، چاپ چهارم، ۱۳۸۴.
۵. جعفری طوسی، سیده زهرا؛ بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی - هیجانی بر سازگاری اجتماعی دانش‌آموزان مقطع ابتدایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۵.
۶. شامانی، محمدعلی؛ مدرسه بزهکاری نوجوانان را کاهش می‌دهد؟ فصلنامه رشد مشاور مدرسه، دوره ۳، شماره ۱، پاییز ۱۳۸۶.
۷. ملکی، جلال؛ نابردنچ ... کوشش و مسئولیت‌پذیری، تهران، انتشارات جیحون، ۱۳۸۵.
۸. صفوی‌زاده، ملیحه، ساخت و هنجاریابی مقیاس تشخیص اضطراب اجتماعی در بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر مشهد، کارشناسی ارشد رشته سنجش و اندازه‌گیری، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۸۶.
۹. فولاد چنگ، محبوبه؛ خانواده و پرورش مسئولیت‌پذیری در کودکان، ماهنامه آموزشی - تربیتی پیوند، شماره ۲۸۹، آبان ماه ۱۳۸۲.
۱۰. شفیع‌آبادی، عبدالله و ناصر، غلامرضا؛ نظریه‌های مشاوره و روان‌درمانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ هشتم، ۱۳۸۰.
۱۱. شاملو، سعید؛ بهداشت روانی، چاپ چهاردهم، تهران، انتشارات رشد، ۱۳۸۰.
۱۲. ماسن، پاول هنری؛ جرم کیگان، آلتا کارول هوستون. جان جین وی کانجر (بی‌تا)؛ رشد و شخصیت کودک، مترجم: مهشید یاسایی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۳.
۱۳. شیلینگ، لوتیس (بی‌تا) نظریه‌های مشاوره (دیدگاه‌های مشاوره)، مترجم: خدیجه آرین، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۸۴.
۱۴. موریس‌جی‌الیاس (بی‌تا)؛ یادگیری و آموزش مهارت‌های اجتماعی و عاطفی، مترجم: فرهنگیان، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات بینش، ۱۳۸۰.
۱۵. سبحانی‌نژاد، مهدی؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برنامه‌ریزی درسی کنونی دوره ابتدایی ایران و طراحی برای آینده، رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۹.
۱۶. علی‌آبادی، علی؛ مسئولیت‌پذیری، عنصر بنیادین در حیات علمی استاد مطهری، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۷۴، زمستان، ۱۳۸۲.
۱۷. کلمز، هریس. بین، رینولد (بی‌تا)؛ آموزش مسئولیت به کودکان. مترجم: پروین علی‌پور، چاپ هفتم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵.
۱۸. رحیمی، عزیزالله؛ پرورش حس مسئولیت‌پذیری و مشارکت جویی در نوجوانان و جوانان، چاپ اول، نشر صالح، زمستان، ۱۳۷۷.
۱۹. هواسی، ناهید؛ بررسی و مقایسه شیوه‌های فرزندپروری در خانواده‌هایی که دارای نوجوان معنادار هستند با خانواده‌هایی که دارای نوجوان عادی هستند، پایان‌نامه کارشناسی ارشد راهنمایی و مشاوره، دانشگاه الزهراء، تهران، ۱۳۸۶.
20. Vitto. John. M. (2003). *Relationship - driven classroom management: strategies that promote student's motivation.*